

ԳՐԱԿԱՆ

ԱԵԹԷՈՍ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

0.02040.9105

Չեմ իրթար տուած՝ Պէրպէրեանի մէջ
խօսքի աճապարար մը ենթազրելու (ատիկա
տհուեր եմ Պարթևեանին վրայ որ իր սքան-
չելի շնորհները վերեւ, խօսքէ, զոյնէ բաւ-
կը գաւանեւը հոսկէ հոնկէ հաւաքուած միա-
միւնքու զլխուն Թափելով ու իր պերճ
անձին նոյցան փարթամ ձայնին հմայքնե-
րովը Փրկելու կացութիւնը, բան մը չըսելու
արհեստը, խաչագողութիւնը վերածելով
արուեստի), բայց կը ձգեմ կասկածի տակ
իր նպաստակին տարողութիւնը: Ի վերջոյ
հասկենալի է որ գրականութիւններով նաև
ուսուցիչ քաղաքական դիւնագիտութեան
(Պէրպէրեան, Մամուռեանին պէս հրատա-
րակած է թարգմանչական գիրք մը, Հա-
յուսութեան Տնտեսութեան անունով) ու
խօսի գրածեալ սանկ ու նանկ մարդոց,
դրամի վրայ: Բայց զեղարուեստը գրամ-
չէ: Այս նկատողութիւնները անոր համար
որ, խօսքը Պէրպէրեանի գրականութիւնն
ոչ միայն յատակը կուտայ, այլ անոր խա-
նուածն ալ է, temperamentը, ինչպէս կ'ը-
սին: Պէրպէրեան տրիբուն մըն է, առանց
բնի: Ըսիլ կ'ուզեմ՝ խօսած է, ամէն բան
քաղելով իր մեջէն: Զէ պաշտպանուած ա-
մէն ատենաբան (իբրաւը) խօսքի ճպուու մը
ըլլալէ արգելով մեծ կիրքերէ, տագնապ-
ներէ, որոնք չըֆան մը կը յուզեն, կ'ընեն
տակնութիւնը ու կը ստեղծեն զիրենք վա-
րող աւելի կամ նուազ իմաստուն, յիմար,
ուսեալ կամ անուս բայց միշտ ազդեցիկ
գէմքերը: Զեմ իջնար հիները մինչեւ: Մեր
աչքերուն առջեւ տեսանք անհաւատալի,
գրեթէ հրաշքներու կալուածին պատկանող
ահաւոր իբրականութիւններ: Խօսքի զոր-
ծարանէն բացառիկ ձեւով մը օժտուած
մարդեր կայսրութիւններ ստեղծեցին, կոր-
ծանած, կորած ժողովուրգները ընելով ըն-
դունակ հսկայական զօհաբերմանց, արարք-
ներու: Անտեղի չէ այս իրողութեանց հոս-
յիշատակումը: Բազգատութիւն չէմ ըներ:

სხემით გერაფტებან დაქტლად է ქმარებე
გათ ძნებ აიხოვები ძლი: ღიანებუმ აითვარებოւ-
თხენ: წავყ რაჭან იცვად է ირ აკა
სიօნებს აიანებ ძნები: ის ხელ ქვ კართავა
აკა სიօნებს, აკა ათხენ ჯეფ ტრავა ჯათ
ააკათავებუან ჩარგილება: — ჩენ է იცდე,
ჩენ ქმიტ ძლი, ით სიօნებრიცნ, იოაჭინებ ა-
ზურა, სე ძლი აისნებიც რენდემენტი ათ
რარებს იცნენავ აკა აისარებს:

Պէրպէրեանի ժողովրդական, հանգիւական, թաղմանական, տօնախոմբական առաջնարանութիւնները, իրենց ժամանակին մէջ լայ յօրինուած, լայ մատուցուած (ինչպէս կը վկայեն իր խօսքը լուղուերը) մանաւանդ խօսքի հանդէսներ են: Բացի քաղաքականէն՝ քիչ խօսք կը վայելէ մեր վրայ ազգեցութեան մը բախտալ: Աւ ըստ տեսութիւնն, Պէրպէրեանի առաջնարանութիւններն ալ պատշաճական խօսքերու իրենց գերէն անդին քիչ բան փառասիրած են: Այն միակ կտորը ուր մեզի կը տրուի իրաւ մարդ մը զգալ, իր յօրելիանին առաթով արտասանուած խօսքն է որ Կողը և Դուռը հասորին 176րդ էջին վրայ կը կրէ ձաւ Յաքէլէ-իւան վերտառութիւնը, 1901 Հոկտեմբեր 25, իր գարոցին հաստատման քան և հինգամեակին առթիւ սարքուած հանդիսութեանց առեն: Կը հասկցուի որ պահը ըլլայ իւաւ, խորունկ, յօւզիչ: Կը հասկցուի որ մարդու մը աշխատանքը վարձատրելու համար հնո՞ւ հաւաքուած ազգին ամենէն հանգամանաւոր անձնաւորութեանց, այդ մարդէն երախտաւորեալ հարիւրաւոր աշակերտներու — հիմա իրենց կարգին տարիքն առած ու ընկերութեան մէջ որոշ գիրքի, վարկի բարձրացած — առջև խոնարհ իր ծագումը յիշէ այդ ուսուցիչը, քառորդ գար առաջ, երր զօրաւոր կիրքէ մը ընդառաջ նետուած, փորձեր էր ծանր արկածախնդրութիւնը իր հասկցածին պէս զործ մը սկսելու: Աւ այդ քառորդ դարը, կրնա՞ք մտապատկերել, թէ զումարն է ամէն մարդու ամենէն գործօն ապրումներուն, ոսկեզրը անհատի մը ուժին: Չեմ զգար կարիք այդ քառորդ դարը տարտըշնել, յօրինելու համար՝ անոր փշրանքներով՝ օրերը այդ վարժապետին որ, իրը այս գժուար պիտի շահազրգուէր զիս, քանի որ իմ զործը պատմութիւնն է հայ զրականութեան: Բայց զրական ալ սպասէ որոշ

ախորժակներ այդ վարժապետը կը զատեն չարքէն։ Ասկէ զատ, Պէրպէրեան չի նմանիր թէրգեանին որ, թերես աւելի կատարեալ, ձեռնհաս ուսուցիչ, չէ ձգած ոչ մէկ հետք հայ զրականութեան վրայ, կառաջածելի արժէքով իր զործէն զուրու։ Պէրպէրեանի չունչէն կուզան սրբամահայ զրականութեան քանի մը ամենէն խոսովիչ անունները։ Մինակ Զրաքեան պիտի բաւէր այդ անունը սերունդներու յարգանքին պարտադրելու։ Անշուշտ հոս չեմ լայնար այդ ազգեցութիւնը վերլուծելու։ Իմ թերազգրել ուզած սազեցիճակն է յարելեարին ու ատկէ բժիշկիք հանդէսը որ ամենէն աւելի կ'ընէ զիս ուշազիր, երբ զրազներու զործին ընդմէջէն կը ջանամ զործաւորը վերակազմել։ Յորելինական ճառը հոն է սակայն։ Մեր զրականութեան համար ճառակը վտանգ հն եղած, զրիթէ չարիք մը, եթէ կ'ուզէք։ Զուր է ձեր սպասումը՝ այդ հանդիսաւոր պահէն զտնելու այն հրմեակն զաղափարազրութիւնը որուն ցուցմանքին տակ մարզիկ կը փակեն իրենց զարը։ Պէրպէրեանի ճառը դպրոցական ճառ մըն է։ Հոն զպրոցը, կրթութիւնը ըմբռնելու իր եղանակը անիկա զրած է շատ յատակ կերպարանքի մը տակ։ Իսկ զրականը։ — Ան ալ պիտի փնտունք ուշրիւ տեղ։

Անշուշտ աւելորդ պիտի ըլլար թէկուզ տապանգաւոր վարժապետի մը վաստակին յատկացնել քանի մը տող։ Բայց արեմը տահայ զրականութեան սպասարկուները մեծ մասով կը ջնուուին այդ մարզէն ու երբեմ ալ զրագէտը և ուսուցիչը իրարու խառնուած կ'ապրին, ի վեաս անշուշտ զրագէտին։ Այսպէս է եղած բախուը Նողիք Եռւեանին որուն իմացականութիւնը — իրապէս մեծապայծան — չէ կրցած աշատագրել ինքզինքը ուսուցչական պարտքերու ճնշումէն ու մանրած ինքզինքը, փոխանակ ջնշեղ իրազործելու իր ճակատագիրը։ Պէրպէրեանը։ Մօտիկ բախու մըն առ մարզունը։ Բայց կայ երանգ մը։ Առէք Պէրպէրեանը իր մը զպրոցական զրազինքը և զրիթէ եւզիլին մէջ։ Այս վատնութը յազմահարած է Պէրպէրեան, մասնաւորուելով մասնակիլին մէջ ու արուած նիւթէ մը կարելի առատութեամբ ընթացիկ արդիւնքներ ապահովելով։ Ճիշզ է որ երբ կ'աւարտէք իր մէկ ճառը, շահողը զուք չէք, բայց զո՞ն կը մեաք ի հաշիւ խօսողին։ Այդ պայմաններու մէջ, այդ կարգէ հասարակութեան մը զիմաց, մանաւանգ նման նիւթերու վրայ՝ աւելին։ Ատենաբանը հազիւ թէ զրագէտ է ուրիշ ժողովուրդներու մէջ, ինչ որ համազօր կ'ըլլայ իրաւ ատենաբանին։ Դարձեալ չեմ կրնար լայնալ այդ զաղափարներուն հանդէսը ընելու։ Պէրպէրեան պահպանողական մըն է, ըլլալէ ետք թունդ ազտական մը։ 1870ին անիկա կրակ ու բաց կը ժայթքէ պահպանողական Տէրոյնցի գէմ։ 1880ին արդէն զգաստացած է։ Պատճառը։ — Մեր ընկերային

ճառերը։ Կ'ըսեմ ասիկա խորունկ համազաւմով մը։ Իր ուսուցչութեանէն ազատազրումով մըն էր որ եղիշէ եպիսկոպոս Գուրեան հեղինակը զարձաւ Հայութաւան Արքային, որ չահ մըն է հայ զրականութեան համար, անշուշտ պատիկ։ Բայց չահ մը վերջապէս։ Տեսանք Պէրպէրեանի ներքուածները (որոնք համարմէք են եղիշէ վարդապետ Դուրեանի քերթուածներուն), երնիթիները՝ որոնց համին Արքիարի մը շուքն իսկ անհնար է զգալ։ Կայ Գառչարէն հը իշտէը, հաւաքածոյ ճառերու, որ, ըստ անուան թելազրանքին, մասնակի կը բթանը, մը եկազ զործ մըն է, առանց զրական յաւակնութեան։ Յետո՞յ։ Կայ Գառչար և Կառարին մեծզի հատորը որ կը բովանդակէ անոր հառերը, յօդուածները, մեծ մասմբ զարձաւ զպրոցական։ Դպրուրիւնը (Պէրպէրեան զայն կը զործածէ belle-lettresի տեղ) հարիւր յիսուն էջեր կը զրաւէ այդ հատորէն։

Չեմ կրնար աւելի զրազիւ ատենական մարզանքներովը Պէրպէրեանին։ Բայ է ըստ միայն որ ամէն բանախօսութիւն, այդ մարզէն։ ունի հաստատ մինիք մը՝ հաստատ, չըսելու համար ընթացիկ զաղափարներու։ Նոյնն է մարզը որ կը խօսի Օրթաքէօյ, Խասքէօյ և Սկիւտար, իր վարժարանին մէջ։ Այդ ճառերուն մէջ անիկա չի պարզեր աշխարհահայեացք մը, քանի որ ճառերը, ըստ անզամ մը, անլուրջ ձեռնարկներ էին և են մեր մէջ։ Այս վատնութը յազմահարած է Պէրպէրեան, մասնաւորուելով մասնակիլին մէջ ու արուած նիւթէ մը կարելի առատութեամբ ընթացիկ արդիւնքներ ապահովելով։ Ճիշզ է որ երբ կ'աւարտէք իր մէկ ճառը, շահողը զուք չէք, բայց զո՞ն կը մեաք ի հաշիւ խօսողին։ Այդ պայմաններու մէջ, այդ կարգէ հասարակութեան մը զիմաց, մանաւանգ նման նիւթերու վրայ՝ աւելին։ Ատենաբանը հազիւ թէ զրագէտ է ուրիշ ժողովուրդներու մէջ, ինչ որ համազօր կ'ըլլայ իրաւ ատենաբանին։ Դարձեալ չեմ կրնար լայնալ այդ զաղափարներուն հանդէսը ընելու։ Պէրպէրեան պահպանողական մըն է, ըլլալէ ետք թունդ ազտական մը։ 1870ին անիկա կրակ ու բաց կը ժայթքէ պահպանողական Տէրոյնցի գէմ։ 1880ին արդէն զգաստացած է։ Պատճառը։ — Մեր ընկերային

կարգուսարքին, մեր հաւաքակաթեան հաշվագրութեան մէջ երեան եկած խորունկ յիշաշրջումն էր հաւանաբարու: Բախտաբուշ թուականին 1878: Մեծ առհմանաքարը՝ վաֆսանինը մէկերորդ յօդուածը: 1880էն առջին ազգին միաքաք կ'ընէ առաջին մեծ հերձուածը: Անցեալին կը պատկանին Զարթօնքի Սերունդին չքեզ զէմքերը, ինքնարքարը, ի չպոյէ հոգի, սնունդի: 1880էն վերջ նահապեան Թաւոսինեան մը ողորմելի գարձած թէրգեան մը պիտի ըլլար, ինչպէս է արգէն, առանց այլեւալի այդ թէրգահանը, երբ կը խուսափի ազգային կըրկէսէն ու պետական վարժարաններու մէջ ֆրանսիարէն կը սորգեցնէ: Զէի՞ն վիտուուեր իր զատերը: Զունինք նման փասուալ: Ընդհակառակին փասուալ ուրիշ է այդ փախուստին: Պէտքէրեան իր առաջամարտիկի զերը տակաւ պիտի մեղմէ: Դպրոցը, ասոր հոգերը, եթէ ոչ ներքին համոզում մը նեղինակը այս շրջափոխութեան: Բայց կը յիշեմ Անկանը որ լքեց մեզ զես 1867ին, Մամուրեանը՝ որ անցած է Պէտքէրեանին փարախը. Զիրազը՝ որ լքեց Պոլիսը: Ասոնք հանգամանաւոր անձնաւորութիւններ են: Ազգին մաքին մէջ զոյսւթիւն առած երկրորդ հերձուածը յիշափոխական-ազտական խմբակցութիւնն է, Արքիարեանազգիխառուած: Պէտքէրեան կը զգա՞ր վրանգան ուր կը գիմէին այլպէս զիխաւորուած ողաքը, եթէ ոչ ներքին, հոգեկան յարդարանք մը զինքը կ'ընէր անտառկ առանց կողքին զիրք բանելու: Ենոյն առքին է ծնած անիկա գրեթէ այդ Արքիարեանին հետ: Բայց Ա-բ-բ- և իրի առանցինզինզերորդ նամակը կ'ըսէ. սթորանք կարիճներուն կատարել իրենց խայթելու պաշտօնը: Կարիճնը Արքիարեանն է: Յատա՞կ: Անշուշտ: Ուստի թէ ինչու Պէտքէրեանի ճառաերը, զրականութիւնը, հազիւթէ կը պատկանին երիտասարդութեան այն հաստածին որ իր պարտքին մէջը կը զգար շարունակել Զարթօնքի Աերունդին սկսուածը: յիտկատար ազատազրութիւնը իր ժողովուրզին: Պէտքէրեան խմբակէն զացած իր զարշանքը փոխազրուած է իր ամենէն սրբազն հոգեատունը ու զիրք բանած՝ այդ միաքին զէմ: Անիկա անշուշտ չէր կինարքահամարնել իր ժողովուրզին ազտակը թիւնը, բայց խորունկ էր իր համոզուուը

միւս խմբակին անհատակութեանը զրայ նման գիր մը յաջողութեամբ ի կատար ածելու : Ասկէ՛ իր ձառներուն և զրութիւններուն անիկա յատակ յարգարեց մարդկայնական (Humaniste) ուսումներէ : Վարժապետութիւնը զինքը կը պաշտպանէր, զպրոցին հոգերուն կծիկը դնելով անոր սեղանին, անոր զլանալով վատանգաւոր արկածախընդութիւնները : Այս օրէն որ հատուածը, հերքումը, եղան կատարեալ այդ երիտասարդութեան մէջ, Արքիարքեանականները — հոս կրոնանք տալ այլես ճիշդ անունը՝ յեղափոխականները — ընդունեցին ամէն զգուշաւորութիւն : Կրակին զօտիին կը մօտենայինք : 1885ին, իր աշակերտուներուն ուզզած գիրջին խօսքերուն մէջ, Պէրպէրեան կրցածին չափ ինքզինքը կը միկուսացնէ տղայական, զպրոցական մտահազութեանց չուրջ : Ասկէ՛ սկիզբը նուսկ-բանիերուն որոնք պահպանողական զասակարգին սոկիմատեանները կազմեցին : Էման քառաօրդ մը զար այդ իմաստութիւնը լուսմը նկատուեցաւ քաղաքական կատարեալ առաքինութեանց : Պէրպէրեան զերացանց գաստիարակն էր : Առւլթանը անոր յօրելեանին առիթով Օրմանինի ձեռքէն անոր հասցուց իր պատուանշանի : Ասոնք կենաչ գրական չեն, այլ տարրեր՝ հասկնալու համար քիչ մը մեր հասողութենին անդին իրողութիւններ : Զի բաւեր մեր իմացական զիճակին խօսքութիւններ : Զի բաւեր մեր համար մարդկան համար միանեծան փառքը մարդու մը որ անշուշտ զիտէր իր դասախոսածը, ունէր ներշնչող ուսուցչի տուրքիր բայց որուն իմացականութիւննը կը պահէր իր ծագումին անդարման զրկանքները : Դրէք այդ երիտասարդութեան զլիսուն մէջ համալսարանական կրթութեան մը բարիքը, զուք պիտի չզգաք գժուարութիւն յատակ տեսնելու այդ փառքէն ներս : Հեռու ինձմէ՛ ապուշ հիացումը այդ համալսարանական կրթութեան : Բայց համոզաւած եմ որ բոլոր իրենք զիրենք յօրինողները (քանի մը անուն՝ եղիշէ Պուրեան, Մինաս Զերապ, Եղիս այդ սերունդէն և Արւեստագէտները ինչպէս Իրավաշաները իրենցմէ առաջ, զրեթէ առանց բացառութեան, չեն անցած նոյնիսկ կանոնաւոր երկրորդական կրթութենէ մը) այդ յօրինաման արտաքին են վատնած աներեակային

ուժ, ներքին խսկութիւն, որոնք աւելի վերջը պիտի պակսին իրենց իրազործումնեւ բան: Ահա թէ ինչու այնքան շատ է այդ իրազործումներուն գումարը՝ Զարթօնքի Մերոնդին վաստակին մէջ, բացի զրականէն որ հազիւ թէ ազերու ունի կրթականին, խացականին: Ըստ կ'ուզեմ՝ որ կը բանայ իր ակոռը, ինք իր զինուն, առ բրագին ու անզիմազրիի: Երախան դըպոց մը չէր տեսած կանոնաւոր:

Այնպէս ինչպէս որ կ'երեայ այսոր Պէրպէրեանի իմացականութիւնը, հաստատ, տուղջ, իրատակ, զործնական միտքն է մեր միջին քաղքենին: Զօնանալ ասիկա: Այդ քաղքենին էր որ ապրեցուց այդ զպրոցը, բայց տուաւ նոյն ասեն զայն վարողին ալ միտքին տեսակարար ձանրութիւնը: Այդ միտքը մարդիկ սովոր են գտնել նուսկ-բանիքրու շարքին մէջ: Իմ սովորական անկիզ ծութեամբս կը յայտնեմ հոս իմ խորունկ պատրանաթափութիւնը այդ շատ գովուած խօսքերէն: Անարդար բան է խօսքը դատել զիրի վրայ: Բայց մրամբ տութիւն է նոյն քան անարդարանալի զրագէտի վարկ մը ճարտարապետել թէկուզ ամենէն որակեալ խօսողին երբ այդ խօսքը հետի է հման յաւակնութիւններ պաշտապանելէ: Պիտի ընդունիմ որ պահը, չըրջանակը, խօսողին ընդունին չնորհները միջամտին այդ պատրանքին ստեղծումին: Բայց Պէրպէրեանի հուսկ-բանիքրու ազ ապարանքին ստեղծումին: Բայց Պէրպէրեանի հուսկ-բանիքրու ստունայուած էջեր էին: զանոնք թերթերու, հանգէսներու մէջ հիւրենկալելը՝ պատիւ մըն էր, հասարակութեան մատուցուած հեշտանք մը:

Իմ գուածը:

— Կրագրական հասարակ-տեղիք մը զիրթէ: Արժանիք՝ այդ հասարակ-տեղիքը (ամէն նուսկ-բան կառուցուած է տառնց մէկուն վրայ): Ահա ձեզի նիւթերու ցանկ մը: — Մորդէ և երէն՝ անվերնազիր երկու խօսիր, առանց տիրական գաղափարի մը: Կառուցուի և էջեւընէն՝ նըշան-բնիշն, Հասարակ, Յոյ-և Սէր, Տեւակ-աւ, ճշմորդու յաջուղուն, Անյաբ-ան-բնիշն, Կըն-ու Դորիշն, Փորյշ, Հոքեղ-ան-բնիշն և նիւթու-ան-բնիշն, Աորդի, Աշէն-ին-աւ: Կորոյ և Կորոյ-նիւթէն՝ կաւուցուի Պատուական ամուր յօդուած, այդ թուականներուն, իրմէն թէ ուրիշներէ, պիտի զիմէր մողական տարազին:

Գիտեր: Գիտեմ միայն որ խելքը զւուիր որեէ միջին կրթութենէ անցած ուսուցիչ պիտի կրնար նուածել նման պարտականութիւն մը: Մեր մատուլը, մօտ հարիւր տարի կայ, իր ընթերցողներուն այս կարգէ հաշարաւոր նիւթեր հրամցուցած է, առանց զանոնք մշակողներուն ներսը զրագէտի փառափրութիւններ մշակելէ: Ուրիշ յուն-զիր՝ երբ այդ հասարակ-տեղիքին ժշակը է նոյն ատեն զրականութեան ալ սպասաւոր մը, ինչպէս է արդէն ստուար թիւ մը մեր զրողներէն: Հուսկ-բանիքրուն առ բողոքիթի՞ւնը իրը զրական յաջողուածք: — Տարիքը որ քնարական աւիւնը տակաւ կը մեղմէ, միջամտած է այդ խօսքերուն, տալու համար անոնց յօրինման հետզ հետական կանոնաւորութիւն, համեմատականութիւն, ամրութիւն, բայց չէ կրցած զանոնք վերածել զրական իրազործումներուն, ինչ որ արդէն խնդրոյ նիւթ չէր կըր-նար ըլլալ Պէրպէրեանին մաքին մէջ եթէ երբեք մեր հրապարակը անոր մէջ չարթըն ցընէր նման ալ արժանաւորութիւններ: Խօրքէն անպատճապան, ձեռվ հասարակ այս խօսքերը կ'ընկդմին բարոյախօսական ընթացիկ գրութեանց մոլուց յաջին մէջ:

Ունինք Պէրպէրեանէն տակաւին հաշիւը իր մէկ զեղծանումին: Էզիան մեղազրեցին որոշնետե զրական անուշ խորհրդանչան մը: — Նիրվանան — աժանցուց, չըսելու համար զանկացուց, զայն տեղի ու անտեղի գործածելու չարտահութեամբ մը: Պէրպէրեան մեր մէջ հասարակութեան լայն խօսերուն իջեցուց Քուզէնեան զելիցիլը, հեմարիսը, բարին հսկարական տարազը: 1840ին այդ տարազը իրեն անուն ունեցող զիրք մը 1880ին մեր մէջ ընել օրակարգի հատոր մը: Իրապաշտները չներկցին իրեն: Ինչ փոյթ: Պէրպէրեան ամէն առիթ բարուք համարեց այդ նշանաբանով նիզակ ձօնելու նուսկ-բանիքրուն ինչպէս անջատ գասախօսութիւններուն մէջ, այնքան որ հրապարակագրական որեէ յօդուած, այդ թուականներուն, իրմէն թէ ուրիշներէ, պիտի զիմէր մողական տարազին:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

